

Тодор Балкански (София, България)

БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ БЕЗ БЪЛГАРСКА ЕЗИКОВА АРХЕОЛОГИЯ?! ДОКОГА?

Abstract

The paper deals with the topic of the relationship between Bulgarian history and Bulgarian linguistic archeology. It is argued that the products of Bulgarian linguistic archeology are unjustifiably not accepted or taken into consideration by some representatives of contemporary Bulgarian historiography.

Linguistic archaeological reading is carried out on three main topics: 1. Tangra: Tentrī; 2. Did Tangranian religion exist among the Bulgarians and Bulgars until the time of Simeon the Great; 3. The mark of Tangra IYI : IVI. The myth that Tangra is the supreme deity of the ancient Bulgarians is scientifically debunked.

Keywords: linguistic archeology, onomastics, Bulgarian studies, bulgarology, historiography.

Въпрос, който стана „Проблем“ на Българознанието след времето на **К. Иречек** и на **В. Златарски!** Тези учени познаваха и работеха по комплексния ред: *документална история : археология (с лопата)* и *езикова археология*, наричана и *археология без лопата* (повече при Балкански – Цанков 2016: 43). Последна по време проява на груба нападка върху продуктите на Българската езикова археология е на историка медиавист **Христо Матанов**, вж. статията му: *Още за феномена Ивайло* (Матанов 2016: 727 сл.). За сведение: това е историкът, който създаде термин: хороним *Османска България*, никога несъществува и неприят от нито един лингвист?!

Темата разработвам отдавна, може би вече 50 г. В Института за български език бях всъщност единственият филолог, който по образование е и историк (1973 – 2010). Конкретният повод обаче да представя тази част от дългогодишните ми компарации по темата: *Исто-*

рия : лингвистика беше „дългото мълчание” на Българската история за името на *Р. Македония*, което стигна до *Северна Македония*, при наличието на Българско историческо име за тази територия: *Долна земя*. Единственият протест срещу това неисторическо и несериозно име за част от Българската езикова територия, независимо от македонистките извращения за нейната лингвистична същност, е във в. *Минаха години* (ВМГ 6 2019: 11), и в предаването *Времена и нрави* на телевизия *Евроком*. Двамата автори-протестери: **Георги Атанасов** и **Юлиан Вучков**, в момента журналисти, не са нито историци, нито лингвисти!

По-долу по невъзможност, поради ограниченията за обема на докладите, се спирам на конфликта *История : езикова археология* само по три теми: *Теонимът Тангра*, *Тангрианството* и *Знакът на Тангра*. Като напълно ревизирам становището ни в нашата статия: *Към въпроса за първобългарския Тангра...* (Балкански - Хашходжов 1984: 41 сл.), по отношение теоним *Тангра* : теоним *тангра*! Но срв. езиковоархеологическото четене, което следва по-долу:

I. Тангра : Тенгри

В академичната *История на България*. (ИБ II 1981: 82), се твърди, че името на българското божество *Тенгри* : *Тангра* било регистрирано в надпис от времето на Омуртаг. Цитирани са двама автори: **В. Бешевлиев** и **J.P. Roux** (ИБ II 1981: 90). Работата е там, че в епиграфски надпис в нашите земи **не е регистрирано** името на българското божество. Не е записано и в българските руни в множество паметници, разчетени от **Сосланбег Байчаров** (Байчаров 1989: 145 сл.).

Проблемният първобългарски надпис, на който сякаш е изписано името *Тангра*, което четат **Геза Фехер** и **В. Бешевлиев**, е съвсем произволно тълкувано.

// **Г. Фехер** (Фехер 1927); **В. Бешевлиев** (Бешевлиев 1979а).

Намира се на колона до олтара на малък християнски храм под Мадарския конник, най-вероятно български езически храм отпреди християнизацията, вж. по-нататък *штенча*. Колоната е в много лошо състояние, с отчупени и загубени части. Текстът преди запазеното **ТА** на пети ред е заличен, на шести ред следва **ГГРАН**, след което писанието е пак заличено. По двойната гама **В. Бешевлиев** допуска

изписване на Тангра (γγ = нг). И чете надписа: *кана субиги Омуртаг от Бога владетел... беше... и направи жертвоприношение на бога Тангра... ичъргу колобър...* . Д. Овчаров познава това четене на В. Бешевлиев, но по съвсем друг начин разчита надписа от колоната, срв.: *Кана субиги Омуртаг, от Бога владетел... беше... и направи жертвоприношение... таггран... ичиргу...* (тук по: Танев 2018: 198). Това второ четене не е случайно. То избягва **тавтологията** при В. Бешевлиев: *бога Тангра = 'Бог Бог'*, защото в езика на българите, а и на техните наследници *тангра* : *тен(г)ри* значи само: 'бог : божество'. Обстоятелство, забелязано и от **Иван Танев** (Танев 2018: 199).

Другият езиковоисторически въпрос е: Имали ли са българите звук *нг* : (*ц*), който старобългарският език би изписал като жг, лг, както например е в сегашното булагро-татарско нарицателно *тәнре* (*тангре* : *тѣнгре*). Булгаротатарското *тѣнгре* не е българското име, а това в езика *тюркй*, което в днешните тюркски езици някъде се пази, другаде се опростява като гортантно *í*, срв. тур. *tanrı* 'бог' (ʃamí), с добра статия на Исмет Еюбоглу (Eyuboğlu 2004: 641), срв.:

„**TANRI**, süm. **dingir** (gök tanri, gök) dan **tingir-tingri-tengri-tangara-tangri/tanri**...

Asya Türk ağızlarında **tungri**, **ture**, **töngri**, **tüngri** bg. değişik söylemişleri vardır. Orkun yazitlarında **tengri** biçiminde geçer, **tangri** ya da **taңrı** diye okunur kimilerince. Türk dilinde, ortada bulunan, **g-ç** seslerinin düşüşü olaçandır. **Taңçlamak/tanlamak**, **könglek- könklek-gönlek** (bk.), **tangri-tanri** da olaçan...

tang tengri kelti

tang tengri özi kelti

tang tegri kelti

tang tengri özi kelti

-RRA.-

Sansk. **devas**, **isvara**. gr. **theos**, lat. **deus**, alm. **Got**, fr. **dieu**, isp. **dios**, itl. **dio**, ing. **god**, ar. **Allah**, ibr. **eloah**, ak. **ilu**, Babil dilinde **il**, fars. **yezdan**, **hudâ**, isl. **bog**, erm. **astivaç**, hit. **siunas**, süm. **dingir**, tr. **tanri**, **ogan**, **bayat**..."

При неочакваната липса на статия за *Тангра* : *тангра* / *Тенри* : *тенри* в *Български етимологичен речник* (БЕР VII 2010)?! При

наличие в *Енци. България* (ЕнциБ 6 1988), преработена в *Голяма енциклопедия „България“* (ГЕБ 11 2012), срв. двете статии, съставени от историци:

- ЕнциБ 6 1988: 594 сл.:

„**ТА̀НГРА** – върховен бог у прабългарите. Етимологично и по същност съответствува на бог Тенгри (Тенгри-хан) – бог-небе, на народите от Ср. и Центр. Азия. В истор. паметници (старобълг. каменни надписи) се споменава безлично („в името на бога”, „бог направи”), което е едно от свидетелствата за монотеизацията, настъпила в прабълг. религия. Само в един надпис, изсечен върху колона, намерена в с. Мадара, Шум. окръг, е назван с името Т. Култът към него стои над останалите дорелиг. и раннорелиг. култове към слънцето, земята, водата и др. природни явления. Т. епредиствен като типично мъжко божество с косвени указания, че се намира „горе”. На Т. се приписват съзидателна, покровителствена, наказателна функция, той се разпорежда с човешките съдби, дава власт в ръцете на хана, който е негов първожрец (според надписа в с. Мадара). Култовите действия към Т. се извършват от шамани (жреци) в светилища, строени в негова чест (вж. *Прабългарски капища*). Има мнения, че Т. е антропоморфизиран вид на всемогъщ и всепобеждаващ конник, въплътен в малки метални амулети.

С приемането на християнството култът към Т. отмира; следи от него се запазват дълго в нар. съзнание и по-късно преминават в идеологията на някои еретични движения.

Лит.: Д. Овчаров, *Към въпроса за реконструкцията на религиозно-митологичния комплекс на прабългарите. // Пробл. култ., № 1, 1980* (бел. авт. - Овчаров 1980).”

- ГЕБ 11 2012: 4351:

„**ТА̀НГРА**, Тенгри – върховен бог при древните българи и други номадски народи в Централна Азия. Името Тангра е с тюркски произход и означава „небе”. В чест на бог Тангра се извършват жертвоприношения в специално изградени храмове – *капища*. Върховен първожрец при българите е ханът. Ролята на жрец изпълнява *коловърът*. Най-ранните следи от култа към Тангра се откриват в Орхон-

ските надписи от 8 в. В каменен надпис от с. Мадара, Шуменска област, се съобщава, че хан Омуртаг направил жертвоприношение в чест на Тангра. След *покръстването на българите* култът към него отмира.”

Езиковоархеологическият анализ, който следва, не потвърждава това енциклопедическо „познание” за върховното божество на българите.

Не знаем точната форма на българското име за бог. М. Закиев (Закиев 1995: 98), твърди, че в употреба през VIII–IX в. при българотатарите са три имена за бог (като нарицателно): *алла* (араб.), *худай* (перс.) и *тэнгре* : *тѣнгре* в българотатарския, наричан „интелигентски сленг”. Българотатарското *тэнгре* безспорно е повлияно от тюркѝ. Българското народно име за бог обаче отсъства и в паметниците (епиграфските надгробия), и във фолклора на българотатарите. Такава ли е формата при българите? Докато създадените от тях *чуваши* (= *сувар*) наричат божеството *тура*, а монголите – *тѣнгѝр*. Монголската форма в българския език остава. Ще се хармонизира на *тангар*, членена на *ар* ‘човек’, ‘същество, подобно на човека’ и *танг* ‘гръм’, монг. *тѣнгѝр* също ‘гръм’, ‘небе’. Докато в тюркските езици назалното *ŋg* : *n* се опростява до *ng* с гортантно *ǰ*, после = *n*, то в старобългарския език се предава с *анг* : *ѣнг* : *енг*, смятано за назалност на *г*, която след отмирането в среднобългарския период, изчиства звученето само като *г*. В такъв случай името би се българизирало като **тагар*, сега със следи само във фамилното име *Тагаров* (неточно при Илчев 1969: 474, по тур. *dağar* ‘тъпан’; за Расиев 2008: 143, ‘малка крина’).

По това четене има следа от теонима **тангар* на българите, но като илюстрация е **недостатъчна** и **несигурна** за тезата: „Съществувал ли е българският *Тангра* : *тангра* като теоним?”. **Сякаш не!** Защото няма от него никакви следи освен това *Тангар-ов* в българската онимия. Респективно едва ли е имало върховен бог *Тангра*, както смятат историци и философи, вж. по-долу в ч. Българско Тангрианство.

//В българския език, особено в югозападните територии, разложеният назализъм на *ng* : *жг* в *Тангра* : *тангар* би могъл да се запази на фонемно равнище.

Сякаш нещо се пропуска в търсенето на българската езикова форма?! Защото, ако е съществувало явлението *тангра* : *Тангра* : *Тангар* : *тангар*, то следи от него би трябвало да съществуват. В езика нищо не се губи! **Просто подходът на диренето е сгрешен!**

Съществува една бележка на булгаротатарския учен М. Закиев и на чуваша Я. Кузмин – Юманати (вж. Закиев – Кузмин-Юманати 1993: 121). Те са категорични, че в булгаризмите в позицията на анлуат преобладават звънките гласни (*д* : *т*, *з* : *к*, *б* : *м*), респективно *dävä* ‘камила’ срещу късно „интелигентско” *tävä*, *gadîn* ‘жена’ : *katun* и др. В такъв случай в българския език името за бог ще да е **дангра* : **дангар* срещу късното, сега булгаротатарско *тәнгре* (вж. и при Eyuboçlu 2004: 641 – *dŋgŋr*).

В българския език името **дангра* : **дангар* не се пази, но в народния език живее конотативът му като номинативна лексема *dàngar(a)*, буквално ‘безпътен човек, човек без сериозно отношение към живота’.

//АТБ: останах изненадан от обстоятелството, че българската тълковна лексикография не познава думата *dàngar(a)*, която е в честа употреба в ниския стил. Илчев 1969: 155, е записал прозвище *Дангарà(та)* с ранна дата (1879: Дупница), но не е успял да го обясни, свързал го е с *Дангалов*. Поставил е и неточно ударение *вм. Dàngara(та)*. Изчезването на думата в основно значение е често явление, познато на лексиколози и лексикографи, които описват само вторично създадената номинативност. Срв. например забравянето на българското племенно име *абдал*, но запазено в конотативното *абдал* ‘прост човек’. Засега *дангар* е вероятно свидетелство за употребата на думата в езика на българите! Булгарското **dangár*, обаче, би прегласило в стб. език в: **дангор(а)*?!

Има и едно значително обстоятелство, което компарацията открива в географската номенклатура на волжките и на дунавските българи. Става въпрос за съществуването на:

- оронима *Тура тау*, ‘планината на Тангра’, в пасищните територии на башкирите в Урал, което Р. Кузеев (Кузеев 1974: 125) превежда като ‘Планина – светилище на Тангра’, като изрично е подчертано, че башкирите *юрми* : *ерми* са остатъци от българите,

вж. по-долу и знакът на Тангра. *Тура*, както се каза, е и днешно чувашко име, етимологически дублет на *тангра*, и значи ‘бог, дух’. Срв. и оронима *Тенгри хан* : *хан Тенгри* в Тянь Шан (повече при Никонов 1966: 452).

В Българската ойконимия има селищно име *Турия* в Казанлъшко, затворено в Средна гора, чието име по късна българска народна етимология се свързва с изчезналото животно *тур* (европейски бизон), повече при Константинова 2008: 800. Допуснатата е хипотезата за връзката на *Турия* с българско племе *туру по *тур* : *тур* ‘бог, сила’. В изработването на тази етимология участвах и аз като научен ръководител на авторката (книгата преди дисертационен труд).

Сега обаче смятам, че *Турия* е българизиран декомпозиран от *Турия гора (планина) като *полукалка* на булг. *Тура даг : *таг*. Формата с крайно *-йа* ще да е от начално *Турија вьсь ‘село Турия’ – име, което е възможно само до към края на IX в., докогато тази наставка образува такива ойконимни прилагателни (повече при Заимов 1973). Как *тангра* при българите сувари е станало *тура* е въпрос на етимологията в булгаристиката, която вероятно ще посочи механизма на деформациите, вж. етимологическия ред при Буцбоџу 2004, цит. по-напред.

// Й. Заимов е събрал десетки имена с *Турия* в Българската езикова територия (Заимов 1973: 169), които обаче извежда от *тур* (от чието име в езика ни няма следи) в Българска Моравя, в Белопаланско, над Лакатник, близо до Луковит, в Неготинско, в Благоевградско (датирано 1332 г.), села с това име *Турия*: в Гребена, Костурско, в Кочанско, в района на Яш и много други. Най-рано регистрираното българско селище по този етимон засега е *Турия*, в района на Клуж, с рум. име *Turea*, унг. *Ture* (от 1299 г.).

Друго *Турия*, рум. *Turia*, унг. *Torja*, в района на българите *есежел*, станали маджари *секели* в района на Турну Секуеск, Брашов, тук по Корнелиан Сучу (Suciū 1967 II: 208) – *секуи* : *secui* е румънско име на тези булгари с унгаризирано име *секели*. Българите *есежел* в Трансилвания идват не от Кавказ, а от Поволожието. Което ще рече, че сред българското море, заселило Придунавска България, има *булгари* от колената *булгар* (кавказци), от колената *есежел* (поволжци), а и от *берсула*, за което говори епонимът *Маламир* : *Баламир* (: род *баламер*,

от който тръгват българските кагани – обстоятелство, известно в литературата), вж. и при мене: *Маломир, хан на българите* (Балкански 1993: 104 сл.).

Коего ще рече, че трябва да има следи от всички имена за *бог* на тези българи в бившата и сегашна Българска езикова територия. Следите от *тура* ‘бог’ и *ижден* : *иштен* : *истен* ‘бог’ се откриват навсякъде, но тези от *тангра* : *тагра* засега са под въпрос с догадките, представени в това изследване. Сякаш най-много са следите от суварското, после чувашко, *тура*, което противоречи на становището, изказано от М. Закиев и Я. Кузмин-Юманади, според което сред дунавските българи няма българи от суварски тип, станали после чуваша. С което се отхвърля становището за българи в Подунавие, които притежават суварски тип **лямбдаизъм** и **ротацизъм**. Коего е напълно неоснователно, срв. *Балкан* : *Паркан*, *шаран* : *сазан*, *българ* : *бургар* : *паркар* : *паргар* в Трансилвания и много други.

Засега работещата хипотеза в езиковоархеологически план е:

- кавказкото *те(н)гри* още в кавказката родина на българите е било заменено от *ижден* : *иштен* : *истен*, което тези българи са заели от съседите маджари, живеещи от другата страна на Кубан срещу народа *българ*. Тази ще да е причината това име *тангра* да е изоставено за сметка на по-честите в употреба **теоними**: *тура* и *иштен*. Респективно тази е и причината *тангра* да не стигне до теоним *Тангра*, а българите и българите – до *тангрианство*, вж. по-нататък.

Българите с друго име (дублет) *сувар(и)* тръгват за Поволожието от Кавказ. Където следите от тях все още личат в балкарската ойконимия, срв. същото *Тура хабла* ‘село Тура’ в Балкарското ущелие: „с много захоронений в каменных склеп” (Коков – Шахмурзаев 1970: 124; тук с друга етимология). Едва ли е случайно обстоятелството, че в сегашния Балкарски Кавказ липсва име с основа *Тангра* : *Тенгри* (Коков – Шахмурзаев 1970)?!

II. Съществувало ли е тангрианство сред българите и българите до времето на Симеон Велики

Въпрос, на който българската историография не отговаря! Дори атеистичната „наука”, развита по времето на Комунизма. За *тан-*

грианството няма статия в АС 1983; БСЕ; ЕнцБ 1–7, 1978 – 1996; ГЕБ 1–12, 2011 – 2012. В българската история обаче *тангрианството*, макар и не наречено така, а „езическа реакция“ (ИБ 2 1981: 237), е религиозна платформа на Първата българска държава до налагането на *християнството*, което става и причина за реставрацията му при Владимир Расате и за погубването на 52 булгарски племенни рода, уж „*тангриани*“, по времето на Борис-Михаил.

Независимо от мълчанието на доскорошната агресивна към религиите съветска наука, *тангрианството* беше факт както в тюркологията, така в булгарологията. Втората теза ни интересува, затова срв. по Закиев 1995: 98:

„Во-первых, совершенно недостаточно изучена доисламская идеология предков булгар. До сих пор ученые ограничивались указанием лишь на язычество в целом, на наличие у наших далеких предков политеизма. Вряд ли это соответствует действительности. Мощные государственные образования у гуннов (II–IV вв), затем и тюрков (вспомним обширный Тюркский каганат VI в) наверняка не ограничивались исключительно политеизмом, так как социально-экономические условия этих государств объективно предполагали наличие монотеизма, т. е. единобожной религии. Имеются сведения о распространении у кыпчаков (половцев) и у тюркоязычных местных компонентов булгарской народности идолопоклонства, в котором нетрудно усмотреть единобожие. Наконец, заслуживает тщательного изучения существование у наших предков особой единобожной религии тангрианства, которое проследживается в рунических текстах VIII–IX веков, у тюркских народов оно синтезируется с исламом, что проявляется, в частности, в обозначении бога наряду с арабским *алла*, персидским *худай*, тюркским словом *тэнре* (тэнгре).

Во-вторых, требует более тщательного изучения домусульманская письменная культура предков булгар. Все новые и новые находки образцов рунического письма показывают широту распространения в то время этой письменности и в Среднем Поволжье, и в Приуралье.”

В българската наука няма нито едно изследване за *тангрианството*. В Интернет („Гугъл“) се появиха много писания за него. За всички тях с оценката „глупости“!

Накратко:

Представеният ред на имена за бог при „М. Закиев – Я. Кузмин-Юманади”, именно: „алла : худай : тӓнгре” (вж. по-горе), трябва да се продължи с друго употребимо от булгарите *ижден* : *истен* : *изден* ‘бог’, което редовно се среща в руническите надписи на кавказките булгари, преди да станат балкари и карачайци. По същество маджаризъм: унг. *isten* (ИШТЕН) ‘бог’. Срещу многото употреби на *ижден* ‘бог’ в епиграфските паметници на Кавказ има само една на тенгри, но с опростяването на *ӓг* : *н*, срв. погребалния надпис в катакомбите на Сарь Тюз по Горния Кубан: *Бэй тэгрим Бантал елюндю, гагам сэнтэ басънтъ*, разчетено от М. Хабичев така: *Мой великий бог. Бантал убит, каган похоронен здесь* (за двете употреби повече при Байчаров 1989: 22, 45). Изводът може да бъде само един: **при булгарите, придошли на Дунав от Кавказ, по-честа е била употребата на *ижден* в сравнение с тази на *тенгри* : *тагръ*?!**

Булгарологията не открива Тангра в:

- Кубратова България;

- няма го и при хазарите, отделили се от булгарите, преди да приемат юдеизма (Тортика 2006);

- нямат го и *аварите*, другите „булгари” по семейна група (заедно с народите булгари и хазари).

Ако *тангрианството* беше държавна религия на могъщия Български каганат, то държавата щеше да го налага със сила на покорените народи (сърби, български славяни, славяни от словашката група, хървати). Няма такива сведения! Нито следи в езика. Версията за *булгарско единобожие*, другото име на *тангризма*, е при **Анани Стойнев** (Стойнев 1985: 54). За него при булгарите е имало проява на т.нар. **супремотеизъм** (с един главен и други второстепенни богове), в процес на **монотеизъм**. Напълно незащитима теза, както от гледище на историография, така и на езикова археология!

Действително *тангрианство* е имало, без да стигне до завършек, при монголи и тюрки (в двата Тюркски хаганата), но това е тема извън границите на настоящото изследване. При булгарите е съществувал **политеизъм**. Неговите множество богове обаче не са описани класически.

//По темата съществува една статия на **Иван Танев**, *Защо липсват следи от алтайския бог Тенгри сред българите* (Танев 2018: 198 сл.), която обаче е по-скоро лаическа. Без съществена доказателствена страна?!

Докато от *тенгри* : *тегри* : *тангра* : *тагра* няма никаква сигурна следа в българския език, то от булгарско *иштен* ‘бог’ има достатъчно производни, регистрирани през XV в. лични имена: *Штен*, *Штенар*, представени тук, а и най-вероятно запазени в множество ойконими и топоними, тип *Стенето*, *Стенско* и под.

//Единственият опит за обяснение на имената е на Л. Станковска (Станковска 1992: 36), която смята, че етимон *иштен* е или *Стефан* или *щене* ‘малко куче’, срв. и стб. *штѣньць* за куче (в старобългарския изпада гласното начало на чуждите имена). В такъв случай ще да е налице булг. име *Иштен = от *иштен* ‘бог’ = на бълг. *Божо* : *Бог*.

В района на Брашов, бил някога в границите на Първата българска държава, има село с име *Штена*, в което ясно личи българизацията с изпадането на началното *и* в *Иштена, срв. и унг. име на селото *Isztina* от същата основа, рег. 1392 като *Stino*, *Stina*, друго *Иштен* (*iszten*), сега рум. *Stoiana* в района на Клуж, регистрирано 1306 г. и др. (Suciū 1967: I 146, II 311). В зоната Трансилвания (Ардел) няма следа от *Тангра* : *Тагра* в топонимията и ойконимията!

Странни са и българските ойконими тип „*Стенето*”, „*Стенско*”, когато до тях няма *стена* или *бряг* с такива качества, напр. *Стенско* в Кюстендилско, *Стенско* в Костурско, с незадоволителни обяснения при **Ив. Умленски** (Умленски 1985: 44 сл.); **А. Чолева** (Чолева 2002: 171). При **Вл. Пянка**, (Пянка 1970: 446): *Стенска плоча* за плажно място до Преспанското езеро. Пак в Горна Преспа се намира село *Стенье*, записано в Слѣпчанския поменик и като *Сетенье*, *Стень* (Пянка 1970: 117). Друго село в Сува гора, Тетовско, се нарича *Стенче*, с име, регистрирано в *Душановата грамота* (ДГр 1343) като: *Штенче село... и самоградите Штенче*. С една особеност: на рид над селото има следи от църква ли някакъв храм, по който селяните наричат мястото *Света Неделя*. По този признак **Любица Станковска** смята, че селищното име *Щенче* е по еклезионима *Света Неделя*.

Вероятно християнизирано българско светилище като църквицата под Мадарския конник. И още нещо: Л. Станковска отбелязва, че още по-старото име на селото е *Штенче*. Така е записано после и в османските документи: *И-ш-т-н-ч* (Станковска 1997: 287 сл.); вж. и при Л. Тасева (Тасева 1998: 282). Тук е мястото да се подчертае, че **паронимното сближение** на стари небългарски имена като тип славянизация прикрива множество старобългаризми (за явлението повече при Дуриданов 1968: 133 сл.).

Друго име със същото *штен*, е *Штенча шия* : *Штеньча ши-а*, рег. 1348 г., но без повече информация при Лора Тасева (Тасева 1998).

Може би в този случай е налице най-сигурното доказателство за българското *штен* в българския старобългарски език.

III. Знакът на Тангра *IVI* : *VI*

Логиката и аналогията предполагат, че след като няма теоним Тангра (+ други форми), не ще да има и тяхно паралингвистично означение, в случая представеният по-горе знак, който някои неоснователно наричат „*ипсилон*”, за Иван Танев (Танев 2018: 209): „*триквестър*”.

Означението в представения по-горе ред е съставено и пуснато в обръщение от проф. **Веселин Бешевлиев** (Бешевлиев 1981: 71, 155), срв. и фотография на знака № 6; Бешевлиев 1985: 22 сл.: „*IVI* в езическите (паметници означава) „тангра” или „тенгри”, т.е. небесният или висшият бог на тюрките и българите”, още: Бешевлиев 1979б: 17 сл.

Хрумването **няма никаква опора** в документалната история, нито в данните на езиковата археология!

Кримският просветител и учен **Осман Акчокракль** (Акчокракль 1927) е описал стотици надгробия на ногайски татари и кримските им сънародници, по същество смятани за *българотатари*. Уточнил е, че на надгробията **знаците, тамгите** означават принадлежност към племенния род на един или друг покойник. Той се представя на бога (тангра или аллах) с **епонима**, името на племето, рода, което всички ногайски и кримски татари знаят по знака, тамгата. В многото илюстрации, които е „приложил”, вж., **тамгата** означава конкретен ногайски род или коляно на този род.

По начало се поставя на племенните животни, на надгробията, а в по-далечното минало и на бойното знаме, около което се групира конницата на племенния род. Тамгата с разрастването и деленето на колената също придобива нови, но взаимосвързани форми, напр *У сенек* 'вила', нов род: *IV - сенек + дерек* 'дърво', трети род или коляно *III - сенек* с два *дерек*, четвърто *III - с прекръшвен сенек* и пр., срв. по-долу свидетелството за балкарската тамга. Вижда се, че няма никакви божества, никакви магически знаци за тях. Само първото правило на родовото и племенното общечитие, именно – означената собственост и принадлежност с тамга!

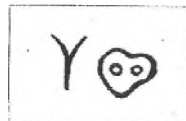
Срв. част от писанието на Акчокракль (Акчокракль 1927: 12), представена тук факсимилно:

Основываясь на этом, мы приходим к предположению, что неразгаданные до сего времени загадочные знаки формы на восточных воротах Чуфут-Кале близ Бахчисарая, по всей вероятности, являются знаками, указывающими на принадлежность или подчиненность этой крепости татарским ханам или беям. На ту же мысль наталкивает нас начертание тамг Золотой Орды на особом щите рядом с тевузским гербом на воротах крепости Кафа (г. Феодосия), что указывает на вассальное положение Кафы по отношению к золотоордынским ханам во время их владычества в Крыму¹⁾.

Неграмотные банкиры и др. тюркские племена вместо подписей накладывали (и поныне продолжают накладывать) тамги также и на даваемых ими обязательствах²⁾.

Утверждают существование знамен с тамгами. Например профессор Вамбери в своем труде „Эмир Тимур“ рассказывает, что у Тамерлана было знамя с тамгой и под нею надпись на персидском языке „Руст-Расти“ (Сила в справедливости)³⁾. По имеющимся сведениям, Ширинские бей (феодалы), игравшие большую роль в истории Крымского ханства, имели свое знамя с тамгой , Аргинские бей с тамгой , Сулшские (Яшлавские) — .

Некоторые востоковеды склонны полагать, что тамги ханов и беев не что иное, как фамильные гербы⁴⁾. Но если принять во внимание, что и на крестьянских могильных камнях встречаются те же тамги, что у ханов и беев, то явствует, что ханы и бей употребляли тамги своих родов, а это исключает предположение о тамгах, как о фамильных гербах. На надгробных камнях ханского кладбища в Бахчисарая тамги не встречаются. Вместо тамг здесь употребляются высеченные рельефом на камнях надписи с именем усопшего и дата—хронограмма.

Башкирите са други потомци на българите. Даже някои българисти като С. Баскаков (Баскаков 1979) четат *башкир* като друга етимологически дублетна форма на *българ*. Сред днешните башкири са останали цели племена на българите, които тук се проследяват и чрез тамгите, по Р. Кузеев, където (Кузеев 1974: 432) е дадена съпоставката на башкирските родови тамги с тези на огузите (тюрките), хазарите (бивши българи), печенезите (братовчеди на българите). Тамгата вика : сенек : ченек Y†, присъства буквално при всички народи от тази хунска група, срв. факсимилно:

Таблица 1

Башкирские тамги	Древнеболгарский зумный алфавит	Хазарские руны	Печенегские знаки	Огузские тамги по Габдиша-ли-Шаму	Огузские тамги по Абул-Калиби
Бурани, Шибилы	↑ T ←	↑ ↓		T ←	↑ ↑ T ↓
Усирган, Сурани	X Ø	X-Ø	X X	X X X	X X Ø
Ташгуль, Фа	32E.0A	2E3 20E		D	∩ 323
Тамьян	○ ○	⊙			○
Тамьян, Кудай	1 1 1	1 1 >	1 1 >	F E	∩ ∩ ∩
Кудай	Y Y Y	Y Y	Y Y	Y Y	Y
Кудай	Y	Y	Y	Y	Y
Кудай	□ □		□	□ □	□ □

- на други места (Кузеев 1974: 423) е съпоставил тамгите на *башкири*, *волжски българи*, преди да станат *татари*, и на *дунавските българи* от времето, когато са *българи* : *българе*, срв. факсимилно:

Таблица 2

Башкирские тамги	Волжско-болгарские знаки	Дунавско-болгарские знаки	Печенегские знаки
Юрматы, Кесе, Юрматы, Юрматы	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	∩
Кесе	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	∩
Юрматы, Билар	∩ X ∩ ∩ ∩	∩	X X X X ∩ ∩
Билар, Юрматы	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	∩ ∩
Юрматы, Юрматы	∩ ∩ ∩ ∩	∩	∩ ∩
Юрматы, Юрматы	∩ ∩	∩	∩
Билар, Юрматы, Юрматы	∩ ∩ ∩ ∩ ∩ ∩		∩ ∩ ∩ ∩
Тархан	∩ ∩		∩
Юрматы, Тархан, Юрматы	Y Y Y Y	Y Y	Y Y Y Y
Билар, Тархан	Y Y > Y	Y Y	Y Y

Изследването издири тамгите на българските родове и племена, останали при башкирите, и на други, мигрирали на Дунава:

- *табън* (най-голямото българско племе, с много следи в България, срв. СелИ: *Табан*): V : 295, Y : 296, * : 296, γ : 298 и др.

- *ерми*, записано и в *Именника на българските ханове* (ИБХ), в епиграфски паметници: *ермиар*, срв.: Y: Y X Ж : 423 и др.

//Днешните *балкарци*, които носят българското име, имат запазен племенен род, вече по-близо до родово семейство, наречено *тукум*. Добро описание на тази общност има при балкарския професор **Александър Мусукаев** (Мусукаев 1976: 116 сл.), срв.:

„Не менее важным свидетельством существования архаически коллективной собственности тукума на скот являлась патронимическая и фамильная тамга или тавро – «тукъум тамгъа». «Тамгой на Северном Кавказе и в Закавказье называют знак собственности, налагаемый хозяином-скотоводом на свой скот – овец, коров и особенно лошадей, для отличия стада одного хозяина от стада другого»... семейно-личных меток («энчи тамгъа»). Тамги и метки балкарских патронимий и «фамилий» довольно разнообразны. Разделенные семьи иногда создавали свои тамги и отличительные знаки. Это делалось за счет прибавления к старым тамгам различных черточек, смешения элементов двух или трех тамг, встречавшихся в общине, и, наконец, придумывались совершенно новые тамги, как это сделали, например Малкаровы Шуму и Солтан, переселившиеся из Урусбиевского общества в Нижний Чегем. Но в основном все члены «фамилий» пользовались первичной патронимической тамгой. В Балкарии были случаи, когда одной княжеской тамгой пользовалось все село. Так, жители Верхнего Чегема использовали тамгу Барасбиевых, Актопрака – Малкаруковых, Карасу – Суншевых (Сююнчевых), Хулама – Шакмановых. По всей вероятности, это связано с сохранением явных пережитков не только патронимической организации, но и первобытно-общинного строя. Кроме того, крестьяне исходили из следующего: поскольку таубиевские тамги были известны даже за пределами Балкарии, больше гарантии, что их скот никто не тронет.”

- А. Мусукаев (Мусукаев 1976: 117) дава схема на 38 родови тамги. Тамгата № 34, смятана у нас за знак на Тангра, е на тукума *Тумен-ови*, № 2 – на *Айдабол*, № 12 – на *Кучук*, срв. факсимилно:

//Преди време посетих изложба на известен художник. Навсякъде в изложените картини беше „разхвърлял” „*Знакът на Тангра*”. Който действително много впечатляваше посетителите. Един мит за българите, създаден, за съжаление, от много сериозен учен!! Който шества в Българознанието с претенциите за истинност. Сега вече е знак на организации, издания и др., срв. „Българската ГҮІ вечност”. Антиприносът на В. Бешевлиев в Българознанието най-вероятно ще остане сред многото недоразумения между историята и лингвистиката.

БИБЛИОГРАФИЯ И СЪКРАЩЕНИЯ

Акчокракль 1927: О. Акчокракль, *Татарские тамги в Крыму*, Симферопол, 1927.

[Akchokrakla 1927: O. Akchokrakla, *Tatarskie tamgi v Krymu, Simferopol*, 1927.]

АС 1983: *Атеистический словарь*, М., 1983.

[AS 1983: *Ateisticheskiy slovary*, М., 1983.]

АТБ: Архив на Тодор Балкански.

[АТВ: Arhiv na Todor Balkanski.]

Байчаров 1989: С. Байчаров, *Древнетюркские рунические памятники Европы*. Ставропол, 1989.

[Baycharov 1989: S. Baycharov, Drevnotyurkskie runicheskie pamyatniki Evropy, Stavropol, 1989.]

Балкански 1993: Т. Балкански, *Маломир, хан на българите*. // *Език и литература*, 3–4, 1993.

[Balkanski 1993: T. Balkanski, Malomir, han na balgarite. // Ezik i literatura, 3–4, 1993.]

Балкански – Хашходжов 1984: Т. Балкански, Ед. Хашходжов, *Към въпроса за първобългарския Тангра...* // *Българска етнография*, 3, 1984.

[Balkanski – Hashhodzhov 1984: T. Balkanski, Ed. Hashhodzhov, Kam vaprosa za parvobalgarskiya Tangra... // Balgarska etnografiya, 3, 1984.]

Балкански – Цанков 2016: Т. Балкански, К. Цанков, *Енциклопедия на българската ономастика*, ВТ, 2016.

[Balkanski – Tsankov 2016: T. Balkanski, K. Tsankov, Entsiklopediya na balgarskata onomastika, V.T., 2016.]

Баскаков 1979: Н. Баскаков, *Русские фамилии тюркского происхождения*, М., 1979.

[Baskakov 1979: N. Baskakov, Russkie familii tyurkskogo proishojdeniya, M., 1979.]

БЕР 2010: *Български етимологичен речник*. Т. VII, С, 2010.

[BER 2010: Balgarski etimologichen rechnik. T. VII, S., 2010.]

БСЕ: *Большая советская энциклопедия*.

[BSE: Bolyshaya sovetskaya entsiklopediya.]

Бешевлиев 1979а: В. Бешевлиев, *Първобългарски надписи*. № 6, С., 1979.

[Beshevliev 1979a: V. Beshevliev, Parvobalgarski nadpisi. № 6, S., 1979.]

Бешевлиев 1979б: В. Бешевлиев, *Значението на първобългарския знак IVI*. // *Известия на Народния музей*. XV, Варна, 1979.

[Beshevliev 1979b V. Beshevliev, Znachenieto na parvobalgarskiya znak IVI. // Izvestiya na Narodniya muzey. XV, Varna, 1979.]

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев, *Първобългарите. Бит и култура*, С., 1981.

[Beshevliev 1981: V. Beshevliev, Parvobalgarite. Bit i kultura, S., 1981.]

Бешевлиев 1985: В. Бешевлиев, *Прабългарски епиграфски паметници*, С., 1985.

[Beshevliev 1985: V. Beshevliev, Parvobalgarski epigrafski pametnitsi, S., 1985.]

ВМГ 2019: Вестник *Минаха години*, бр. 6, 4.П.2019.

[VMG 2019: Vestnik Minaha godini, br. 6, 4.P.2019.]

ГЕБ 2011 – 2012: *Голяма енциклопедия „България“*. Т. 1–12, С., 2011 – 2012.

[GEB 2011 – 2012: Golyama entsiklopediya „Balgariya“. T. 1–12, S., 2011 – 2012.]

ДГр 1343: *Душанова грамота*, 1343.

[DGr 1343: Dushanova gramota, 1343.]

Дуриданов 1968: И. Дуриданов, *Славянизация.... // Славянска филология*. X, С., 1968.

[Duridanov 1968: I. Duridanov, Slavyanizatsiya.... // Slavyanska filologiya. X, S., 1968.]

ЕнцБ 1978-1996: *Енциклопедия България*. Т. 1–7, С., 1978 – 1996.

[EntsB 1978-1996: Entsiklopediya Balgariya. T. 1–7, S., 1978 – 1996.]

Еуубоџлу 2004: Ismet Eyuboџlu, *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*, Istanbul, 2004.

[Eyuboglu 2004: Ismet Eyuboglu, Tyurk dilinin etimolozhi syozlyuchyu, Istanbul, 2004.]

Займов 1973: Й. Займов, *Български географски имена с -јь*, С., 1973.

[Zaimov 1973: J. Zaimov, Balgarski geografski imena s -jъ, S., 1973.]

Закиев 1995: М. Закиев, *Татары. Проблемы истории и языка.*, Казан, 1995.

[Zakiev 1995: M. Zakiev, Tatory. Problemy istorii i yazyka, Kazan, 1995.]

Закиев – Кузмин-Юманеди 1993: М. Закиев, Я. Кузмин-Юманеди, *Волжские булагары и их потомки*, Казан, 1993.

[Zakiev – Kuzmin-Yumanadi 1993: M. Zakiev, Ya. Kuzmin-Yumanadi, Volzhskie bulgary i ih potomki, Kazan, 1993.]

ИБ 1981: *История на България*. Т. 2, С., 1981.

[IB 1981: Istoriya na Bulgariya, T. 2, S., 1981.]

ИБХ: *Именник на българските ханове*.

[IBH: Imennik na balgarskite hanove.]

Илчев 1969: Ст. Илчев, *Речник на личните и фамилни имена у българите*, С., 1969.

[Ilchev 1969: St. Ilchev, Rechnik na lichnite i familnite imena u balgarite, S., 1969.]

Коков – Шахмурзаев 1970: Дж. Коков, С. Шахмурзаев, *Балкарский топонимический словарь*. Налчик, 1970.

[Kokov – Shahmurzaev 1970: Dzh. Kokov, S. Shahmurzaev, Balkarskiy toponimicheskii slovary, Nalchik, 1970.]

Константинова 2008: Ц. Константинова, *Топонимията на Казанлъшко*. В. Търново, 2008.

[Konstantinova 2008: Ts. Konstantinova, Toponimiyata na Kazanlashko, V.T., 2008.]

Кузеев 1974: Р. Кузеев, *Происхождение башкирского народа. Этнический состав. История расселения*, М., 1974М., 1974.

[Kuzeev 1974: R. Kuzeev, Proishozhdenie bashkirskogo naroda. Etnicheskiy sostav. Istoriya rasseleniya, M., 1974.]

Матанов 2016: Хр. Матанов, *Още за феномена Ивайло*. // Сб. *География и приятели*. С., 2016.

[Matanov 2016: Hr. Matanov, Oshte za fenomena Ivaylo. // Sb. Geografiya i priyateli, S., 2016.]

Мусукаев 1976: А. Мусукаев, *Балкарский „тукум“*, Налчик, 1976.

[Musukaev 1976: A. Musukaev, Balkarskiy „tukum“, Nalchik, 1976.]

Никонов 1966: В. Никонов, *Краткий топонимический словарь*, М., 1966.

[Nikonov 1966: V. Nikonov, Kratkii toponimicheskii slovarj, M., 1966.]

Овчаров 1980: Д. Овчаров, *Към въпроса за реконструкцията на религиозно-митологичния комплекс на прабългарите.* // *Пробл. култ.*, № 1, 1980.

[Ovcharov 1980: D. Ovcharov, Kam vaprosa za rekonstruktsiyata na religiozno-mitologichniya kompleks na prabalgarite. // *Probl. kult.*, № 1, 1980.]

Пянка 1970: В. Пянка, *Топонимастиката на Охридско-Преспанскиот базен*, Скопје, 1970.

[Pyanka 1970: V. Pyanka, Toponomastikata na Ohridsko-Prespanskiot bazen, Skopje, 1970.]

Расиев 2008: Т. Расиев, *Български фамилни имена от турски, арабски и персийски произход*, Варна, 2008.

[Rasiev 2008: T. Rasiev, Balgarski familni imena ot turski, arabski i persiyski proizhod, Varna, 2008.]

Станковска 1992: Л. Станковска, *Речник на личните иминя кај Македонците*, Скопје, 1992.

[Stankovska 1992: L. Stankovska, Rechnik na lichnite iminya kay Makedontsite, Skopje, 1992.]

Станковска 1997: Л. Станковска, *Македонска ойконимия II*, Скопје, 1997.

[Stankovska 1997: L. Stankovska, Makedonska oykonimiya, Skopje, 1997.]

Стойнев 1985: А. Стойнев, *Светогледът на прабългарите*, С., 1985.

[Stoynev 1985: A. Stiynev, Svetogledat na prabalgarite, S., 1985.]

Сучиу 1967: С. Сучиу, *Dictionar istoric al localitzioilor din Transilvania*. V. I, II, Bucuresti, 1967.

[Suchiu1967: C. Suci, Dikstionar istorik al lokalitatsilor din Transilvania. V. I, II. Buk., 1967.]

Танев 2018: И. Танев, *Произход и култура на ранните българи*, С., 2018.

[Tanev 2018: I. Tanev, Proizhod I kultura na rannite balgari, S., 2018.]

Тасева 1998: Л. Тасева, *Българската топонимия от гръцки и сръбски средновековни документи*, С., 1998.

[Taseva 1998: L. Taseva, *Balgarskata toponimiya ot gratski i srabski srednovekovni dokumenti*, S., 1998.]

Тортика 2006: А. Тортика, *Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.)*, Харьков, 2006.

[Tortika 2006: A. Tortika, *Severo-Zapadnaya Hazariya v kontekste istorii Vostochnoy Evropy (vtoraya polovina VII – tretya chetvert X vv.)*, Narkov, 2006.]

Умленски 1985: И. Умленски, *За имената на селата в Кюстендилско и на гр. Кюстендил*, Кюстендил, 1985.

[Umlenski 1985: I. Umlenski, *Za imenata na selata v Kyustendilsko i na gr. Kyustendil*, Kyustendil, 1985.]

Фехер 1927: Г. Фехер, *Прабългарските паметници при Мадара. Принос към религията на прабългарите*. // ГНБП, 1927.

[Feher 1927: G. Feher, *Prabalgarskite pametnitsi pri Madara. Prinos kam religiyata na prabalgarite*. // GNBП, 1927.]

Чолева 2002: А. Чолева, *Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник*, С., 2002.

[Choleva 2002: A. Choleva, *Selishтни имена от Yugozapadna Bulgariya. Izsledvane. Rechnik*, S., 2002.]

Тодор Георгиев Балкански, Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН, професор, доктор на филологическите науки. Творчеството му е със значими научни приноси в българознанието, признати и оценени от престижни български и чуждестранни учени. Проф. д.ф.н. Т. Балкански е водещ български ономаст и езиков археолог на нашето съвремие.

Адрес за кореспонденция: 4447, България, с. Сарая, Пазарджишка област, ул. „17-та“ № 6.